

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін

Дипломна робота
бакалавра
З теми «Повсякденне життя української національної
інтелігенції межі XIX і XX ст. за матеріалами документів
особового походження»

Виконала:

студентка 4 курсу, Іst1-В17 групи
напряму підготовки (спеціальності)
014 Середня освіта (Історія)

Чернецька Наталія Олександрівна

Керівник:

Климчук Людмила Вікторівна,
кандидат історичних наук, старший
викладач

Рецензент: _____

_____

Кам'янець-Подільський, 2021 рік

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	8
1.1. Історіографія питання	8
1.2. Джерельна база дослідження	15
1.3. Поняття й класифікація документів особового походження: джерелознавчий аналіз.....	21
1.4. Методологія дослідження.....	27
Висновок до розділу 1	29
РОЗДІЛ 2. ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО ПОБУТУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІ ПЕРІОДУ МЕЖІ ХІХ – ХХ СТ.	32
2.1. Видатні представники національної інтелігенції України на межі ХІХ і ХХ ст.	32
2.2. Характеристика фінансового й майнового стану.....	37
2.3. Оцінка повсякденного побуту й житла	41
Висновки до розділу 2.....	45
РОЗДІЛ 3. ДУХОВНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІ МЕЖІ ХІХ І ХХ СТ.	47
3.1. Освіта, релігія й мова.....	47
3.2. Розвиток звичаїв і традицій.....	51
3.3. Власна оцінка свого повсякдення представниками української національної інтелігенції	54
Висновки до розділу 3.....	58
ВИСНОВКИ.....	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА	66

ВСТУП

Актуальність теми. Розгляд повсякденного життя української національної інтелігенції межі XIX і XX ст. за матеріалами документів особового походження представляє собою важливе питання для дослідження. Це пояснюється наступними чинниками:

По-перше, тим фактом, що під час переломних періодів української історії інтелігенція виконувала найбільш ключову роль під час творення й поширення інноваційних ідей, національних, культурних, а також гуманістичних цінностей. Не був виключенням і період на межі XIX – XX століть, коли на українських землях, що у той час входили до складу двох найбільших імперій Східної Європи, відбувалося активне культурне і суспільно-політичне відродження, яке у подальшому спричинило події національної революції 1917 – 1921 років. При цьому роль вказаного прошарку населення в українському національному відродженні була різною в Росії та Австро-Угорщині. Політична діяльність представників інтелігенції в губерніях Російської імперії, де мешкали українці, була істотно обмеженою репресивною політикою самодержавства, яке не допускало будь-яких автономістських прагнень українців. Крім того, в Росії традиційно сильними були феодальні пережитки, які стримували зростання рівня життя освіченої частини населення. Що стосується Австро-Угорщини, то тут імперський центр більш ліберально ставився до задоволення національних і культурних потреб українського населення (русинів), що об'єктивно сприяло формуванню суспільно-політичних організацій і забезпеченню громадянських прав у цілому.

По-друге, традиційно великим значенням інтелігенції у процесах національно-політичного розвитку й державотворення. В особливій мірі вказане може стосуватися тих періодів вітчизняної історії, під час яких українська нація виявлялася позбавленою державності і перебувала у складі імперських утворень. Звичайно, що внесок кожної з груп інтелігенції (за соціальним походженням) в українське національне відродження був різним.

Вихідці із селянських родин, які здобули приналежність до інтелігенції через отримання освіти, звичайно поєднували участь у суспільних процесах із облаштуванням власного побуту і отриманням заробітку. Що стосується сімей інтелігенції у другому поколінні (вихідців із родин викладачів, службовців, лікарів, адвокатів, а також дворянського стану), то вони як правило вже мали певний суспільно-майновий статус, що дозволяв їм більше зусиль приділяти саме розумовій праці та громадсько-політичній діяльності. Крім того, важливу роль у національному й культурному відродженні України в досліджуваній період відіграло духовенство. Мова насамперед йде про тих його представників, які не втратили національного коріння і не віддалилися від українського народу, вірно служачи російському імператору чи австрійському цісарю.

По-третє, відносно недослідженістю побутової історії інтелігенції, тобто життя представників цієї верстви населення не у контексті суспільних, державотворчих чи економічних подій, а саме повсякдення. Повсякденне життя є тим явищем, яке найбільш активно фіксується у джерелах особового походження, оскільки кожна освічена людина прагне зафіксувати у пам'яті ті або інші особливості свого побуту, проведення робочого часу й дозвілля. Водночас повсякдення інтелігенції було безпосередньо пов'язане зі становленням нової системи фінансово-економічних відносин у Східній Європі на межі XIX і XX століть. Інтелігенція створювалася із різночинних верств, а центрами формування цього прошарку населення являлися міста із закладами вищої освіти – це були насамперед Київ, Харків, Одеса (Східна Україна), а також Львів і Чернівці (Західна Україна). Велику роль у становленні культури повсякдення української інтелігенції мала тогочасна мода (більшою мірою у середовищі освіченої частини українського населення в містах) і традиційна українська звичаєвість (характерна для сільської інтелігенції).

По-четверте, потребою у вивченні повної картини реального життя, а також повсякденних проблем української інтелігенції на межі XIX і XX

століть, зокрема через аналіз мотивів вчинків цих людей, їх суспільно-професійної та громадянської активності. Наразі історія повсякдення є актуальним глобальним трендом історичної і загалом гуманітарної науки. Не є виключенням і країни Східної Європи, у т.ч. Україна, де студії з історії повсякдення займають все більш вагомую роль у наукових розвідках про минуле. Аналіз повсякдення саме освічених верств населення (тобто інтелігенції) є цікавим не лише власне з історичної, але й з культурної точки зору, оскільки певний матеріальний побут був тим фактором, завдяки якому формувалася інтелектуальна «надбудова» української інтелігенції у вигляді наукових і художніх творів, політичних програм і прокламацій, витворів мистецтва тощо.

Вищевикладене й зумовило актуальність і важливість теми даного дослідження. Із проблематики історії української інтелігенції виданий достатньо розлогий масив наукових праць (дисертаційних досліджень, монографій, публікацій тощо), який охоплює і період кінця XIX – початку XX століть. Попри вказане, ряд питань лишаються нез'ясованими і дискусійними, зокрема стосовно особливостей матеріального побуту різних прошарків української інтелігенції або диференціації досліджуваного соціального стану за фінансовою й майновою ознакою. Отже, віддаючи належне вже проведеним фундаментальним дослідженням, істориком слід продовжувати копітку роботи із джерельною базою, у т.ч. з документами особового походження, для розширення знань про повсякденне життя української інтелігенції на межі позаминулого і минулого століть.

Метою даного дослідження є виявлення особливостей повсякденного життя української національної інтелігенції межі XIX і XX століть за матеріалами документів особового походження. Означена мета передбачає в вирішення таких науково-дослідницьких **завдань**:

– розглянути історіографію питання та провести аналіз джерельної бази;

– здійснити вивчення матеріального побуту української національної інтелігенції періоду межі XIX – XX ст.;

– дослідити духовне життя української національної інтелігенції межі XIX і XX ст.

Об’єктом дослідження є українська національна інтелігенція межі XIX і XX ст. **Предметом** дослідження являється повсякденне життя української національної інтелігенції межі XIX і XX століть за матеріалами документів особового походження.

Хронологічні межі роботи охоплюють період кінця XIX – початку XX століть. Нижня межа дослідження (орієнтовно 1880-ті роки) обумовлена початком суспільно-політичної структуризації української інтелігенції на території як Східної, так і Західної України. Верхня межа дослідження (1910-ті роки) пов’язана із початком Першої світової війни (1914 р.), яка зумовила вагомі негативні зміни у повсякденні прошарку української інтелігенції як на східних, так і на західноукраїнських землях.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію тогочасної України станом на кінець XIX – початок XX століть.

Методологічною основою дослідження слугували принципи історизму, плюралізму, наукової об’єктивності, критичного аналізу, всебічності, а також проблемно-хронологічний принцип. Для розв’язання дослідницьких завдань були використані як загальнонаукові методи (аналізу та синтезу, індукції та дедукції), так і спеціально-історичні (опрацювання джерел, хронологічний, біографічний, порівняльно-історичного аналізу, типологічного дослідження).

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали дослідження можуть бути використані в освітній роботі (при підготовці занять з історії України, науково-методичних посібників, розробці та викладанні нормативних і спеціальних курсів у вищих навчальних закладах), а також у практичній роботі. Зібраний фактологічний матеріал, науково-теоретичні узагальнення можуть слугувати для подальшого поглибленого аналізу досліджуваної проблеми.

Структура роботи. Структурно дане дослідження складається зі вступу, трьох розділів, які містять у своєму складі підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури (65 позицій).

ВИСНОВКИ

Таким чином, за підсумками даного дослідження ми прийшли до таких висновків (у відповідності із науковими завданнями, сформульованими у вступі до роботи):

1. Розглянута історіографія питання та проведений аналіз джерельної бази роботи. Встановлено, що на фоні явища повсякденності відбуваються події, приймаються рішення, реалізуються вагомі проекти. Вона характеризується як автоматизмом і циклічністю, дій, так і спонтанністю; визначається культурно-суспільними практиками і обмеженнями, а також залежить від простору і часу. Із середини минулого століття в історичній науці виникли праці відносно соціальної історії, на підставі яких у подальшому була сформована історія повсякденності.

Зокрема, зазначене питання знайшло своє широке відображення в американській та європейській (британській, німецькій) історіографії. Тут вивчається поняття «історія повсякденності» і «мікроісторія», що виступає, методом аналізу повсякденного життя. Зацікавлення історією повсякденності у певний період простежується і в історіографії нашої країни.

Особливості поняття «українська інтелігенція» в історичній науці передбачає вивчення насамперед її ідейно-моральних рис – почуття обов'язку, зв'язку з населенням (його найширшими верствами) і прагненні «служити» його інтересам, прив'язаність до ідеї національної держави. У багатьох сучасних наукових розвідках українськість інтелігенції розуміється як факт, а не як вибір національної ідентифікації, що викликає конфлікт між статусом «національного провідника» і громадянами держави. У сучасний період історія інтелігенції на землях Наддніпрянщині й Західної України була розкрита у працях (монографіях, дисертаціях, публікаціях) А. Вараниці, О. Ганусин, С. Даниленка, О. Дрогобицької (Баран), О. Казакевич, Г. Касьянова, О. Кіндратець, Л. Кожухар, Н. Мисак, С. Шамари, Н. Шип. Ці автори наголошують на «служебницькій» функції інтелігенції у ХІХ ст. В історіографії висвітлюється проблематика співвіднесення інтелігенції й влади

та роль й місце інтелігенції в соціумі. Зокрема, наголошується обов'язковій опозиційності інтелігенції до режиму.

Базис джерельної основи теми формують опубліковані щоденники, спогади, автобіографії, а також матеріали листування представників української інтелігенції кінця XIX – початку XX століть. Загалом джерела особового походження представляють собою вельми значне число різних за характеристиками документів, що об'єднані спільними ознаками і рисами походження. Базовими різновидами вказаних джерел являються спогади (мемуари), епістолярна спадщина (приватне листування), щоденники, автобіографії, нотатки, у т.ч. подорожні, тощо. Цінність вказаних джерел обумовлена специфічними рисами їхнього походження – оскільки вони належать певному автору, у них відображається безпосереднє сприйняття цим автором навколишнього світу, подій та явищ минулого.

З-поміж численної плеяди української інтелігенції досліджуваного періоду виокремлюються відомі діячі культури нашої країни – Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Іван Котляревський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Леся Українка, Олександр Кониський, Пантелеймон Куліш, Михайло Коцюбинський, Юрій Федькович, Ольга Кобилянська, Іван Франко. Належність до інтелігенції означала приналежність до української інтелектуальної еліти. Саме тому так важливим є аналіз в якості джерельної бази спогадів таких діячів як Олена Пчілка (О. Косач), В. О'Коннор-Вілінська, С. Русова, М. Старицький, С. Тобілевич, Є. Чикаленко, В. Щербаківський тощо, розгляд автобіографій М. Костомарова, П. Куліша й І. Нечуй-Левицького.

У середовищі української інтелігенції багато представників були вихідцями із представників дворянсько-інтелігентських і козацько-старшинських родин – це, зокрема, були Антоновичі, Білозерські-Куліші, Грушевські, Гудовичі, Дорошенки, Забіли, Капністи, Лазаревські, Полетики, Ревуцькі та ін. Багато представників інтелігенції являлися або вихідцями із родин священників, або самі пройшли шляхом здобуття духовної освіти.

Серед найбільш видатних імен слід назвати В. Блакитного, Є. Борисова, В. Голубовича, В. Доманицького, В. Дурдуківського, С. Єфремова, О. Лотоцького, С. Петлюру, В. Садовського, О. Саліковського, Е. Терлецького, П. Филиповича тощо.

2. Здійснене вивчення матеріального побуту української національної інтелігенції періоду межі XIX – XX ст. Виявлено, що найбільшого розповсюдження визначення «інтелігенція» набуло на території Центральної й Східної Європи. У час розвитку позитивістських концепцій, науково-технічної, світоглядно-психологічних, ідеологічних та політичних революцій, зростання доступу до освіти, лібералізації громадського життя значно підвищився попит на осіб інтелектуальних занять. Вказане сприяло трансформації інтелігенції на окрему соціальну групу. До інтелігенції відносилися найбільш прогресивні особистості, котрі творили й реалізовували сучасні проекти, виконуючи замовлення соціуму. Ідеальними особистостями являлися діячі, життя котрих можна було уявити як зразок жертвності для інтересів народу, котрі були змушені долати фінансові нестатки, не знайшли поваги і розуміння серед сучасників або зазнали репресій з боку влади.

Інтелігенція була спільнотою особистостей із особистим специфічним світом, способами виконання власного потенціалу, ціннісною й мотиваційною складовою. Критичне відношення до оточення, подій, явищ, а також усталена позиція в якості результату внутрішніх роздумів – істотні компоненти свідомості інтелігенції. Розуміння інтелігента у культурному й особистісному розумінні є важливим для його вивчення як представника цієї групи. Інтелігенція була більш психологічною, а не соціальною групою, членство у рамках якої визначалося вибором індивідуального характеру й поведінкою, а не різновидом роботи або соціальним станом.

На підставі синтезу інтерпретацій терміну «українська інтелігенція кінця XIX – початку XX ст.» доцільно визначити функціональні й станові характеристики вказаної соціальної групи чи прошарку: 1) неоднорідна за професійною й соціальною градацією, якістю освіти, фінансовим становищем,

відрізнялася своїм ставленням до влади; 2) грала значну роль у створенні й консолідації нації; 3) як носій і оберіг культурних і духовних цінностей, транслиувала їх у соціум; 4) являлася творцем ідеології, моральних та інтелектуальних ідей для нації; 5) для неї вагомою був не власна творчість, а її результати; 6) поширювала культуру політики серед громадськості; 7) турбувалася про власну самореалізацію.

Соціальна динаміка й трансформація традиційних ролей як наслідок процесів модернізації у другій половині XIX століття породило модерні зразки виховання, в рамках якого брали участь батьки, школа, оточуюче середовище. Особливо чутливою до цих викликів часу була інтелігенція, котра усвідомлювала власні задачі у ході вихованні молоді, формувала й поширювала образ сучасної людини – мислячої, освіченої, активної, продуктивної, зі своєю системою цінностей та життєвими цілями, позбавленої архаїчних упереджень і страхів, а також забобонів. У стані інтелігенції виховні ідеали здобули насамперед патріотичних форм.

До сфери дослідження історії повсякдення мають належати: речі, або оточуючий матеріальний світ (житло, одяг, харчування); міжособистісні стосунки чи комунікації (сімейні, офіційні, товариські, навчальні, трудові) й поведінкові норми та відхилення; дозвіллева та відпочинкова сфера (читання, концерти, театр, розваги, подорожі, свята, урочисті події); світогляд (мораль, ідеологія, цінності, пріоритети, оціночні судження, ідеали); емоції (думки, переживання, ставлення до подій, речей, процесів і людей); мова, якою спілкуються у повсякденному житті.

Матеріальне й побутове, а також приватне життя представників інтелігенції істотно відрізнялося і залежало від ряду чинників, таких як рівень освіта, кваліфікація, фах, займана посада та ін.

Оскільки інтелігенти проводили більшість власного часу поза домівкою (з урахуванням постійної професійної й громадсько-політичної зайнятості), в їх свідомості образ власного дому здобував сакральної ролі. Саме помешкання у багатьох випадках визначало усю специфіку родинного укладу

представників інтелігенції. Інтелігенти мешкали у власних апартаментах, приватних будівлях чи здійснювали найм тимчасових помешкань. Харчування інтелігенції було більш різноманітним, ніж у представників інших соціальних страт. Звичайно, що за столом представники інтелігенції додержувалися правил етикету.

3. Досліджене духовне життя української національної інтелігенції межі XIX і XX ст. З'ясовано, що батьківське виховання заклало підвалини майбутнього світогляду, створювало бачення оточуючого світу, задавало орієнтири для фахової й громадської діяльності. Життєвий шлях представника інтелігента був визначений (хоч і не остаточною мірою і міг трансформуватися під впливом відмінних обставин) соціальним походженням, показником рівня матеріального забезпечення батьків, вихованням та батьківським прикладом.

В університетах велике число студентів із характерним молоді радикалізмом були залучені до національно-культурного життя, брали участь у роботі студентських товариств де прагнули компенсувати брак навчання рідною мовою та сприяли розвитку фахової компетентності й освітнього рівня у студентства, направити потенціал молодих людей у напрямі розв'язання політичних і національних завдань.

Творча інтелігенція найбільшою мірою із усіх професійних прошарків мала себе рекламувати, щоби здобути клієнтів й гонорари. Їхня праця визначалася нестабільністю й несистематичністю, що залежало від досить об'єктивних (фінансова скрута, брак клієнтури, брак доступу до необхідних матеріалів), але досить часто – від суб'єктивних причин.

Професійна реалізація представників проходила за умов конкуренції на місцевому ринку праці. Значною мірою українській інтелігенції прийшлося сформувати «ринок праці» із характерними національними межами, однак це мало й негативні наслідки, оскільки не давало можливості утілювати в життя особисті амбіції. Загалом велика частина інтелігенції шляхом застосування таланту, працелюбності й наполегливості, а також шляхом зв'язків змогла реалізувати у професійному плані.

Інтелігенцію визначала присутність в полі громадських дискусій і очікувань. В українському суспільстві, яке мало обмежений доступ до повноважень влади, інтелігенти здійснювали роль культурно-громадських лідерів, розвивали інфраструктуру руху за національну ідентичність, були інспіраторами економічного й культурно-духовного прогресу суспільства. Її визначала креативна активність, особисті переконання про вагомій ролі й функції у соціумі. При обранні фаху також мали велике значенні власний інтерес. Свій вибір представники інтелігенції могли аргументувати моральною користю, яку вони могли принести «для народу» у цьому фаху.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Барвінський О. Спомини з мого життя. Частина перша та друга. Нью-Йорк, Київ: Смолоскип, 2004. 528 с.
2. Вахнянин А. Спомини з життя (Посмертне виданє). Львів, 1908. 139 с.
3. Витанович І. Кость Паньківський: ідеаліст громадської праці і віри у власні сили народу. Нью-Йорк, 1954. 243 с.
4. Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / ред. Я. Ісаєвич, упор. Ф. Стеблій. Львів, 2001. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Збірник наукових праць. Вип. 8 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. С. 77-140.
5. Лепкий Б. Казка мого життя. Тернопіль, 2016. 416 с.
6. Маковей О. Твори в двох томах К.: Дніпро, 1990. Т. II. 544 с.
7. Олесницький Є. Сторінки з мого життя /упор. М. Мудрий, Б. Савчак; авт. вступ. ст. О. Аркуша; авт. прим. та комент. М. Мудрий. Львів: Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2011. 432 с.
8. Тарнавський Ф. Спогади. Родинна хроніка Тарнавських як причинок до історії церковних, священицьких, побутових, економічних і політичних відносин у Галичині в другій половині ХІХ сторіччя і першій декаді ХХ сторіччя. Торонто, 1981. 267 с.

Література

9. Вараниця А. Вчителі народних шкіл в структурі інтелігенції Галичини другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. *Новітня доба*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2013. Вип. 1. С. 152-166.
10. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2011. № 982: Сер. Історія. Вип. 44. Спеціальний випуск. 264 с.
11. Воронов В. І. Джерелознавство історії України: Курс лекцій Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. 336 с.

12. Ворончук І. «Нова соціальна історія» та перспективи українознавчих досліджень. *Українознавство*. 2015. Вип. 2 (55). С. 52-65.
13. Ганусин О. Повсякденне життя української інтелігенції Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у світлі джерел та історіографічних інтерпретацій. *Вісник Львівського університету*. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. Вип. 8. 2014. С. 220-230.
14. Ганусин О. Українська інтелігенція ХІХ ст. в історіографічних інтерпретаціях. *Українознавчий альманах*. Вип. 14. Київ, 2013. С. 71-73.
15. Ганусин О. Формування української інтелігенції Галичини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: соціальне походження та родинне виховання. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Вип. 2. Част. 1. 2017. С. 62-74.
16. Головка В. Повсякденність та історичний час у контексті української історії 1930-х рр. *Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХст.: нариси повсякденного життя* / ред. С. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 5-28.
17. Горбань А. Интеллигенция как творческое меньшинство общества. *Гілея: науковий вісник* / ред. В. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2012. № 61. С. 440-446.
18. Даниленко С. Українська інтелігенція в Русі за національно-культурне відродження (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). *Український історичний збірник*. 2013. Вип. 16. С. 119-130.
19. Делятинський Р., Сливка Л. До питання про походження окремих священничих родів (на прикладі Станіславівської єпархії УГКЦ). *Науковий вісник Івано-Франківського богословського університету УГКЦ «Добрий пастор»*. 2015. Вип. 7: Богослов'я. С. 196-211.
20. Джерелознавство історії України: довідник / Ред. кол.: Боряк Г. В., Войцехівська І. Н., Калакура Я. С. (заст. голови), Павленко С. Ф., Слюсаренко А. Г., Сохань П. С. Київський університет ім. Т. Шевченка, Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки; НАН

- України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1998. 212 с.
21. Дрогобицька (Баран) О. Джерела і шляхи формування української сільської інтелігенції у Галичині (кінець XIX ст. – 1939 р.). Українознавчі студії: науково-теоретичний журнал. Івано-Франківськ. 2007-2008. № 8-9. С. 423-432.
22. Дрогобицька (Баран) О. Епістолярна спадщина як джерело до вивчення побуту української сільської інтелігенції Галичини (кінець XIX - 30-ті рр. XX ст.). Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія (Івано-Франківськ). 2009. Вип. XVI. С.111-117.
23. Дрогобицька (Баран) О. Культура і побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець XIX ст. – 1939 р.). Автореф. дис. канд. іст. наук. Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2002. 21 с.
24. Дрогобицька (Баран) О. Українська сільська інтелігенція Галичини (кінець XIX ст. – 1939 р.): спроби ідентифікації. *Галичина*. 2005. № 11. С. 307-313.
25. Заболотна Т. Історія повсякденності – «панацея від хвороб» чи пастка для історика? *Історія повсякденності: теорія та практика*. Матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 38-43.
26. Історичне джерелознавство / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. Київ: Либідь, 2002. 488 с.
27. Казакевич О. Мова у повсякденному спілкуванні української інтелігенції (друга половина XIX століття). *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2017. № 2. С. 47-52.
28. Карівець І. Повсякдення: між трансценденталізмом і дивовижністю: монографія. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. 256 с.
29. Касьянов Г. В. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960 - 80-х років. Київ : «Либідь», 1995. 224 с.
30. Кіндратець О. Українська інтелігенція і влада. *Політичний менеджмент*.

2009. № 2. С. 46-55.
31. Ковалевська О. О. Всеукраїнська наукова конференція «Історія України крізь призму мікроісторії та історії повсякденності». *Український історичний журнал*. 2010. № 6. С. 219-221.
32. Кожухар Л. Український інтелігент другої половини ХІХ – початку ХХ століття: крізь призму приватного життя. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія : Історія. 2013. Вип. 1(1). С. 86-100.
33. Коляструк О. А. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя : монографія / Відп. ред. Даниленко В. М. ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Вінниц. пед. ун-т ім. М. М. Коцюбинського. Харків: Раритети України, 2010. 385 с.
34. Куновська О. *Quo vadis* «Історіє повсякденності»? *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 18. С. 76-102.
35. Курляк І. Українська гімназійна освіта в Галичині (1864 – 1918). Львів, 1997. 278 с.
36. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Політологія. Хрестоматія. Навч. посібник. Київ: Альтерпрес, 2004. С. 796-809.
37. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том 2 / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – Київ: Основи, 1994. С. 145-169.
38. Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років. Харків: Раритети України, 2016. 226 с.
39. Міжнародна краєзнавча конференція молодих вчених «Історія повсякденності у локальному вимірі», присвячена 100-річчю з дня народження П. Т. Тронька URL: <https://www.kname.edu.ua/index.php>
40. Мисак Н. Українська інтелігенція в Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття: до питання взаємовідносин із владою. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2013. Вип. 23. С. 493-509.

41. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921 – 1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Кн. 1, ч. 1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 445 с.
42. Оксентюк Н. Психологічна генеза рефлексії української інтелігенції / Дис. канд. психол. наук (19.00.07). Національний університет «Острозька академія». Острог, 2014. 23 с. URL: www.oa.edu.ua/doc/dis/OkseniukNV.pdf
43. Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації. Львів: Піраміда, 2014. 612 с.
44. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. Кн. 2, ч. 1–2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 351 с.
45. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. – Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення / Гол. ред. В. Смолій; Відп. ред. В. Горобець; Ред. колег.: Н. Старченко (заст. відп. ред.), Н. Білоус, В. Зема, О. Романова (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2012. 328 с.
46. Портнова Т. Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX століття. Дніпропетровськ: Ліра, 2016. 240 с.
47. Сенявський А. Повседневность как методологическая проблема микро и макро-исторических исследований (на материалах российской истории XX века). *История в XXI веке: историко-антропологический подход в преподавание и изучении истории человечества*. Москва, 2001. С. 25-34.
48. Серета О. Руські бали в австрійському Львові. *Нова подорож до Європи*. Львів, 2012. С. 41-51.
49. Сколуб М. Різничинна інтелігенція в політизації українського національного відродження (середина XIX ст.). *Інтелігенція і влада*. Серія: Історія. Одеса, 2006. Вип. 6. С. 250-261.

50. Славинский М. А. Русская интеллигенция и национальный вопрос. Вехи; Интеллигенция в России: Сб. ст. 1909 – 1910 / Сост., коммент. Н. Казаковой; Предисл. В. Шелохаева. Москва : Мол. гвардия, 1991. С. 406-418.
51. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії. *Краєзнавство*. Науковий журнал. Київ. 2010. С. 5-9.
52. Феномен української інтелігенції в контексті глобальних трансформацій (до 60-річчя утворення кафедри філософії й 80-ти річчя утворення кафедри історії і права ДВНЗ «Донецький національний технічний університет»): матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (Покровськ, ДонНТУ, 19-20 квітня 2018 року) / Вст. сл. ректор ДВНЗ «ДонНТУ» Ляшок Я. О., відп. ред. проф. Нікульчев М. О. Покровськ: ДВНЗ «ДонНТУ», 2018. 313 с.
53. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы. Москва, 2001. 123 с.
54. Худенко В. Повседневность в лабиринте рациональности. // *Социологические исследования*. 1993. № 4. С. 67-74.
55. Шамара С. Сільська інтелігенція Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст.: проблеми методології дослідження. *Наукові записки*. Серія: Історичні науки. Кіровоград, 2007. Вип. 10. С. 253-259.
56. Шандра В., Крижанівська О., Вільшанська О. Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України XIX – початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2006. № 11. С. 28-39.
57. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Ист.-социал. очерк. Киев : Наук. думка, 1991. 172 с.
58. Юркин Н. Дискуссии об образованности как критерии отнесения лиц к интеллигенции. *Интеллигентоведение: проблемы становления нового вузовского курса*. Материалы межгосударственной заочной научно-методической конференции (июнь 1999). Иваново, 2000. С. 29-40.

59. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 376 с.
60. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. 338 с.
61. Bogucka M. Zycie codzienne – spory wokol profilu badan i definicji. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Warszawa, 1996. Nr. 3. S. 247-253.
62. Chojnowski M., Palska H. O wielopostaciowosci pojęcia “inteligencja”. *Inteligencja w Polsce: specjaliści, twórcy, klerkowie, klasa średnia?* / Red. H. Domanski. Warszawa, 2008. S. 19-36.
63. Homola I. «Kwiat społeczeństwa...» (Struktura społeczna i zarys położenia inteligencji krakowskiej w latach 1860-1914). Krakow – Wrocław: Wydawnictwo Literackie, 1984. 454 s.
64. Jedlicki J. Kłopoty z inteligencją. *Polityka. Niezłomnik Inteligenta*. 2009. Wydanie 18. S. 33-38.
65. Szwarc A. Inteligencja czy “warstwy oświecone?” Działalność społeczno-kulturalna pracowników umysłowych i ziemianstwa w Kaliskiem po powstaniu styczniowym. *Inteligencja polska XIX i XX wieku* /red. R. Czepulis-Rastenis. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Polska Akademia Nauk, Instytut historii, 1987. Studia 5.